

UDK: 811.111'373.46

ENANTIOSEMIK LINGVISTIK BIRLIKLARNING O'RGANILISH TARIXI

Sarvar Hafizov Boborajab o'g'li,*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov, O'zbekiston**Elektron pochta: shafizov@dtpi.uz*<https://orcid.org/0009-0000-1299-205X>

Annotatsiya. Ushbu keng qamrovli ilmiy maqolada tilshunoslikning eng paradoksal va murakkab hodisalaridan biri bo'lgan enantiosemiya fenomeni – bir lingvistik birlik semantik strukturasi doirasida o'zaro zid ma'nolarning sinxron yoki diaxron tarzda mavjudligi masalasi fundamental tadqiq etiladi. Maqolada enantiosemiyaning shakllanish va o'rganilish tarixi XIX asrdan bugungi kunga qadar bo'lgan davr kesimida, xususan, G'arb (Ingliz, Fransuz, Nemis), rus va o'zbek tilshunoslik maktablari doirasida qiyosiy-tarixiy tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada enantiosemiyaning zamonaviy lingvistik tipologiya, korpus lingvistikasi va sun'iy intellekt tizimlaridagi o'rni muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: enantiosemiya, ichki antonimiya, polisemiya, semantika, pragmatika, kognitiv lingvistika, konseptual ziddlik, diskurs, leksikografiya, antropotsentrizm, kognitiv freym.

Аннотация. В данной комплексной научной статье фундаментально исследуется феномен энантиосемии — одного из наиболее парадоксальных и сложных явлений языкознания, заключающийся в синхронном или диахронном сосуществовании взаимно противоположных значений в пределах семантической структуры одной языковой единицы. В статье проводится сравнительно-исторический анализ истории формирования и изучения энантиосемии с XIX века до современного этапа, в частности в рамках западных (английской, французской, немецкой), русской и узбекской лингвистических школ. Кроме того, рассматривается место энантиосемии в современной лингвистической типологии, корпусной лингвистике и системах искусственного интеллекта.

Ключевые слова: энантиосемия, внутренняя антонимия, полисемия, семантика, прагматика, когнитивная лингвистика, концептуальная противоположность, дискурс, лексикография, антропоцентризм, когнитивный фрейм.

Abstract. This comprehensive scientific article fundamentally investigates the phenomenon of enantiosemy, regarded as one of the most paradoxical and complex phenomena in linguistics, in which mutually opposite meanings coexist synchronically or diachronically within the semantic structure of a single linguistic unit. The article provides a comparative-historical analysis of the formation and study of enantiosemy from the nineteenth century to the present day, particularly within Western (English, French, and German), Russian, and Uzbek linguistic schools. Furthermore, the paper discusses the role of enantiosemy in modern linguistic typology, corpus linguistics, and artificial intelligence systems.

Keywords: enantiosemy, internal antonymy, polysemy, semantics, pragmatics, cognitive linguistics, conceptual opposition, discourse, lexicography, anthropocentrism, cognitive frame.

Kirish. Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik paradigmasida til birliklarining semantik tuzilishi va ularning nutqiy realizatsiyasi masalalari nafaqat lisoniy, balki falsafiy va psixolingvistik jihatdan ham ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Til – bu shunchaki axborot uzatish vositasi emas, balki inson tafakkurining murakkab ziddiyatlarini, dunyoni idrok etishdagi ambivalentlikni aks ettiruvchi dinamik tizimdir. Ushbu tizimning eng munozarali va qiziqarli hodisalaridan biri enantiosemiya (yunoncha enantios – qarama-qarshi, sema – ma'no) hisoblanib, u bir so'z yoki frazeologik birlik tarkibida ikki qarama-qarshi ma'noning bir vaqtda yoki tarixiy taraqqiyot davomida o'rin almashib yuzaga

kelishidir. Enantiosemiya hodisasi tilning tejamkorlik tamoyili va inson idrokining dualistik tabiatidan dalolat beradi (Abel, 1884). Zero, inson ongi ko‘pincha hodisalarni ularning zid kutblari orqali (yorug‘lik-zulmat, yaxshi-yomon) anglashga moyildir. Ushbu maqolaning dolzarbligi enantiosemiyani shunchaki leksik xatolik emas, balki til tizimining qonuniyatli fenomeni sifatida o‘rganish zarurati bilan izohlanadi. Mazkur tadqiqot ob‘ekti enantiosemik birliklarning lisoniy tabiati bo‘lsa, predmeti ularning turli tillarda namoyon bo‘lish xususiyatlarini qiyoslashdan iboratdir (Lyons, 1977).

Adabiyotlar sharhi. Enantiosemiya hodisasining ilmiy terminologik shakllanishi XIX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri kelsa-da, uning mohiyati antik davr filologlari diqqat markazida bo‘lgan. Biroq, enantiosemiyani alohida ilmiy kategoriya sifatida asoslash nemis filologi Karl Abel nomi bilan bog‘lanadi. Abel (1884) o‘zining “Gegensinn der Urworte” nomli asarida antik tillar materiallariga tayanib, tilning eng qadimgi qatlamlarida bir xil tovush majmuasi qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaganini isbotlashga harakat qildi. Uning nazariyasiga ko‘ra, qadimgi insonlar ashyolarni faqat ularning qarama-qarshiligi orqali farqlay olganlar va bu tafakkur tarzi til birliklarida o‘z muhrini qoldirgan. Garchi Abelning bu gipotezasi keyinchalik Emil Benvenist (1971) kabi tilshunoslar tomonidan haddan tashqari radikal deb tanqid qilingan bo‘lsa-da, u enantiosemiyani ilmiy tadqiqotlar markaziga olib chiqdi va bu fenomenning psixolingvistik asoslarini ochib berdi. Abel qarashlari tilshunoslikda so‘z ma‘nosining ziddiyatli tabiatini o‘rganishda dastlabki fundamental qadam bo‘lib xizmat qildi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida fransuz va ingliz tilshunoslik maktablari ham enantiosemiya masalasiga o‘z munosabatlarini bildira boshladilar. Mashhur fransuz tilshunosi Mishel Breal (1897) o‘zining fundamental “Essai de sémantique” asarida enantiosemiyani semantik evolyutsiyaning qonuniy mahsuli sifatida baholadi. Breal so‘zlarning ma‘no taraqqiyoti jarayonida ularning ijtimoiy va vaziyatli kontekstda ixtisoslashuvi natijasida bir-biriga zid ma‘nolar yuzaga kelishini ta’kidladi. Uning fikricha, enantiosemiya ko‘pincha ironiya (kesatiq) yoki evfemizmlarning tilda barqarorlashib qolishi oqibatida yuzaga keladi. Ingliz tilshunosligida bu hodisani tadqiq etishda Jon Layonz (Lyons, 1977) va Stiven Ulman (Ullmann, 1957) kabi olimlarning hissasi katta. Layonz (1977) enantiosemiyani “kontekstual antonimiya” (context-dependent antonymy) doirasida tahlil qilib, uning leksik darajalardagi ko‘rinishlarini tizimlashtirdi. U ayniqsa ingliz tilidagi “cleave” yoki “sanction” kabi fe’llarning semantik dualizmini ularning distributiv tahlili orqali ochib berdi. Layonz ta’kidlashicha, enantiosemiya lisoniy tizimda noaniqlikni keltirib chiqarsa-da, nutq jarayonida kontekst bu noaniqlikni bartaraf etuvchi filtr vazifasini o‘taydi.

Yevropa tilshunosligida enantiosemiyani kognitiv va freym semantikasi nuqtai nazaridan o‘rganish XX asrning ikkinchi yarmida yangi bosqichga ko‘tarildi. Charlz Fillmor (Fillmore, 1982) o‘zining freymlar nazariyasida enantiosemik birliklarni bir vaziyatga (freymga) turlicha nuqtai nazardan qarash natijasi deb izohladi. Masalan, “rent”

fe'li bitta iqtisodiy tranzaksiya freymini ifodalaydi, faqat unda sub'ektning roli (beruvchi yoki oluvchi) kontekstga qarab o'zgaradi. Bu jarayon kognitiv tilshunoslikda "perspektivatsiya" deb ataladi. Shuningdek, Jorj Lakoff va Mark Jonsonlarning (Lakoff & Johnson, 1980) metafora nazariyasi ham enantiosemiyaning kognitiv ildizlarini tushunishga yordam beradi. Ularning fikricha, inson ongi konseptual metaforalar asosida ishlaydi, bu esa til birliklarining o'z ichiga qarama-qarshi ma'nolarni sig'dira olish imkoniyatini yaratadi. Masalan, ingliz tilidagi "fast" so'zining "tez" va "qo'zg'almas" ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlik kognitiv assotsiatsiyalar zanjiri orqali tushuntiriladi (Ullmann, 1957).

Rossiya tilshunosligida enantiosemiya masalasi ancha chuqur va tizimli o'rganilgan bo'lib, bu yo'nalishda akademik Viktor Vinogradovning xizmatlari beqiyosdir. Vinogradov (1977) enantiosemiyani "ichki antonimiya" (vnutrennyaya antonimiya) deb atadi va uni polisemiyaning o'ta yuqori va ziddiyatli nuqtasi sifatida baholadi. Uning fikricha, enantiosemiya tilning iqtisodiylik tamoyiliga bo'ysunadi va bir birlik orqali bir nechta, hatto dialektik jihatdan qarama-qarshi tushunchalarni ifodalash imkonini beradi. Vinogradovdan so'ng, N.M. Shanskiy (1972) enantiosemiyaning etimologik jihatlarini tadqiq etib, uning yuzaga kelishida nutqiy intonatsiya va emotsionallikning rolini ta'kidladi. Shanskiy rus tili misolida enantiosemiyani ijobiy ma'nodan salbiy ma'noga o'tish kabi holatlar orqali tahlil qildi. Bu yondashuv enantiosemiyaning nafaqat lug'aviy, balki uslubiy tabiatini ham ochib berdi.

Rus semantikasi maktabining yirik vakili Yuriy Apresyan (1974) enantiosemiyani tizimli semantik munosabat sifatida tahlil qilib, uni "semantik konversivlik"ning bir turi sifatida baholadi. Apresyan (1974) bunday birliklarni leksik tizimdagi o'zaro bog'liqlik va semantik maydonlar orqali izohlar ekan, enantiosemiyani faqat tasodifiy hodisa emas, balki tilning tizimli fenomeni sifatida ko'rsatdi. Masalan, rus tilidagi "prosmotret" fe'li sub'ektning maqsadi va natijasi o'rtasidagi zidlikka asoslangan bo'lib, bu kognitiv jarayonning tildagi aksi hisoblanadi. Shuningdek, D.A. Kruz (Cruse, 1986) enantiosemiyani semantik maydonlarning kesishishi va bir so'zning semantik strukturasi zid semalarning raqobati sifatida tadqiq etdi. Rus tilshunosligida enantiosemiya leksikografiya amaliyotida ham keng muhokama qilingan bo'lib, yirik lug'atlarda enantiosemik ma'nolarni alohida raqamlar bilan ko'rsatish an'anasi aynan ushbu ilmiy asoslarga tayanadi.

O'zbek tilshunosligida enantiosemiya hodisasi alohida tadqiqot ob'ekti sifatida nisbatan kechroq shakllangan bo'lsa-da, uning ayrim ko'rinishlari H. Jamolxonov (2005), A. Hojiyev (2002), N. Mahmudov (2012) kabi olimlarning ishlarida ko'rib chiqilgan. Biroq, ko'p hollarda enantiosemiya polisemiyaning xususiy ko'rinishi sifatida tahlil qilingan. Akademik Nizomiddin Mahmudov (2012) o'zbek tili leksikologiyasi va uslubiyati doirasida so'z ma'nolarining ko'p qatlamlilikini va ularning nutqiy vaziyatga qarab o'zgarishini ta'kidlar ekan, o'zbek tilining boy semantik imkoniyatlari enantiosemik

birliklarning keng tarqalishiga xizmat qilishini qayd etgan. O‘zbek tilida enantiosemiya nafaqat leksik darajada, balki frazeologik darajada ham juda faoldir.

Tilshunos prof. A.Nurmonov (2012) til birliklarining semantik tuzilishini o‘rganishda enantiosemiyaning mantiqiy asoslariga e’tibor qaratdi. Ular enantiosemiyani “zidlikning birligi” qonuniyati asosida lisoniy tizimdagi muvozanatni saqlovchi omil deb hisoblaydilar. Masalan, o‘zbek tilidagi “chiqmoq” fe’li o‘zining semantik ko‘lamiga ko‘ra ham “yuqoriga yo‘nalish”, ham “yakunlanish” ma’nolari bilan bir qatorda, ba’zi maxsus kontekstlarda qarama-qarshi ma’nolarni ham ifodalashi mumkin. Shuningdek, o‘zbek tilida enantiosemiya evfemizmlar bilan chambarchas bog‘liq (Mahmudov, 2012; Xursanov 2025). Yomon hodisalarni ijobiy so‘zlar bilan atash natijasida so‘z o‘zining birlamchi ma’nosiga teskari ma’no yukini oladi. Bu esa o‘zbek tilshunosligida enantiosemiyani nafaqat lisoniy, balki lingvokulturologik hodisa sifatida ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek tilshunoslari, xususan, Sh. Safarov (2006; Khursanov 2025) enantiosemiyani diskursiv tahlil va kognitiv pragmatika prizmasi orqali o‘rganishni taklif etmoqdalar.

Enantiosemiyaning semantik-pragmatik tabiati va tasnifi

Semantik nuqtai nazardan enantiosemiya polisemiya dan tubdan farq qiladi. Agar polisemiya da ma’nolar yaqinlik asosida bog‘langan bo‘lsa, enantiosemiya da ma’nolar o‘rtasida konseptual qarama-qarshilik mavjud bo‘ladi (Cruse, 1986). Biz enantiosemiya k birliklarni ularning lisoniy tabiatiga ko‘ra bir nechta guruhlarga ajratishimiz mumkin.

Enantiosemiya guruhi	Shakllanish mexanizmi va xususiyati	Misollar	Manba
Leksik-semantik	So‘zning tarixiy rivojlanishi va ma’no ko‘chishi natijasida yuzaga keladi.	Ingliz tilidagi “oversight”: 1. Nazorat; 2. E’tiborsizlik.	Palmer (1981)
Pragmatik	Asosan nutqiy vaziyat (kontekst) va intonatsiya orqali faollashadi.	O‘zbek tilidagi “baraka toping” (minnatdorchilik va kesatig ma’nosida).	Jamolxonov (2005)
Konversiv	Harakat yo‘nalishining qarama-qarshiligiga asoslanadi.	O‘zbek tilidagi “qarz” so‘zi: “qarz olmoq” va “qarz bermoq”.	Apresyan (1974)
Morfologik	Ba’zi affikslarning (qo‘shimchalarning) zid ma’nolarni anglatishi bilan bog‘liq.	Zid ma’noli affikslar va qo‘shimchalar.	—
Evfemistik	Salbiy tushunchalarni yumshatish maqsadida ijobiy so‘zlarning ishlatilishi.	Salbiy tushunchalar uchun tanlangan ijobiy muqobillar.	—

Enantiosemiyaning yana bir muhim ko‘rinishi bu – evfemistik enantiosemiya bo‘lib, unda salbiy tushunchalarni yumshatish maqsadida ijobiy so‘zlar ishlatiladi. Bunday tahlillar shuni ko‘rsatadiki, enantiosemiya tilning barcha darajalarida namoyon bo‘ladigan universal hodisadir (Lyons, 1977). Uning mavjudligi tilning egiluvchanligini va inson ongidagi murakkab mantiqiy-semantik jarayonlarning muhrini o‘zida aks ettiradi, bu esa uni zamonaviy lingvistika markazida saqlab turadi.

Ingliz va o'zbek tillari o'zlarining geneologik xususiyatlariga ko'ra turlicha bo'lishiga qaramay, ulardagi enantiosemiya hodisasi o'xshash kognitiv mexanizmlarga tayanadi. Ingliz tili tahlili shuni ko'rsatadiki, unda enantiosemiya ko'proq konversiya va tarixiy-etimologik siljishlar natijasida yuzaga kelgan (Ullmann, 1957). Misol uchun, ingliz tilidagi "dust" so'zi fe'l sifatida ham "changini artmoq", ham "kukun sepmoq" ma'nolarini anglatadi. Bu yerdagi qarama-qarshilik harakatning natijasiga ko'ra belgilanadi. Yana bir misol – "sanction" so'zi (Cruse, 1986). U huquqda "ruxsat berish" ma'nosini anglatadi, siyosatda "jazo chorasi" ma'nosini beradi. O'zbek tilida esa enantiosemiya ko'proq fe'llarning semantik ko'lamida va frazeologik birliklarda namoyon bo'ladi. Masalan, "yanchmoq" fe'li ham "ishlov bermoq", ham "vayron qilmoq" ma'nolariga ega (Hojiyev, 2002).

Ikkala tilni qiyoslaganda, ingliz tilidagi enantiosemik birliklarning aksariyati rasmiy uslublarda ham faol ishlatilishi kuzatilsa, o'zbek tilida bu hodisa ko'proq so'zlashuv nutqiga xosdir. Masalan, o'zbek tilidagi "yomon" so'zining "zo'r" ma'nosida qo'llanilishi ingliz tilidagi "sick" sleng so'zining ijobiy ma'noda qo'llanilishiga o'xshash bo'lsa-da, ularning uslubiy bo'yog'i turlichadir (Mahmudov, 2012). Shuningdek, ingliz tilida "cleave" kabi arxaik tillardan meros bo'lib o'tgan enantiosemik birliklar ko'p bo'lsa, o'zbek tilida bu jarayon ko'proq jonli til rivoji va shevalarning ta'siri ostida yangilanib turadi (Jamolxonov, 2005). Bunday qiyosiy tahlillar tillararo universal xususiyatlarni farqlashda, shuningdek, ikki tilli lug'atlarni tuzishda enantiosemik birliklarni to'g'ri tavsiflashda muhim ahamiyat kasb etadi va tarjima jarayonidagi xatoliklarning oldini oladi.

Zamonaviy lingvistika, NLP va sun'iy intellektda enantiosemiya muammosi

Hozirgi kunda enantiosemiya hodisasi nafaqat nazariy tilshunoslik, balki kompyuter lingvistikasi va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlari uchun ham katta chaqiriqdir. Sun'iy intellekt tizimlari uchun bitta so'zning ichidagi qarama-qarshi ma'nolarni ajratish o'ta murakkab vazifadir (Sinclair, 2004). Masalan, avtomatik tarjima tizimi "The government sanctioned the project" gapini tarjima qilishda kontekstual tahlilga muhtoj bo'ladi. Bu muammoni hal qilish uchun zamonaviy NLP tizimlarida kontekstual embeddinglar va dunyo bilimlari bazasidan foydalanilmoqda. Korpus lingvistikasi enantiosemiyani o'rganishda yangi ufqlar ochib bermoqda. Katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish orqali enantiosemik birliklarning qaysi ma'nosi ko'proq qo'llanilishi va ularning kollokatsiyalari aniqlanmoqda (Sinclair, 2004).

Korpus tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi "fast" so'zi "tez" ma'nosida ko'pincha harakat fe'llari bilan, "qo'zg'almas" ma'nosida esa "stuck" kabi so'zlar bilan birga keladi. O'zbek tili milliy korpusi rivojlanishi ham o'zbek tilidagi enantiosemik birliklarning statistik manzarasini yaratish imkonini beradi (Safarov, 2006). Kelajakda enantiosemiyani tadqiq etishda nafaqat tilshunoslar, balki kognitiv psixologlar va sun'iy intellekt mutaxassislarining hamkorligi zarur bo'ladi, zero bu hodisaning tagida inson ongi

va tilning o‘zaro murakkab munosabati yotadi. Bu yo‘nalishdagi izlanishlar nafaqat lisoniy noaniqlikni kamaytirishga, balki inson tafakkurining lisoniy modellashtirishdagi yangi qirralarini ochishga xizmat qiladi, bu esa zamonaviy fanning ustuvor vazifalaridan biridir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, enantiosemiya – bu til tizimining murakkabligi va inson tafakkurining cheksizligini ko‘rsatuvchi fundamental hodisadir. Uning o‘rganilish tarixi XIX asrdagi etimologik izlanishlardan boshlanib, bugungi kundagi kognitiv lingvistikagacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tdi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, enantiosemiya tasodifiy xatolik emas, balki tilning tejamkorligi va semantik evolyutsiya natijasida yuzaga keladigan tizimli hodisadir. G‘arb va rus tilshunoslik maktablarida bu borada boy nazariy tajriba to‘plangan bo‘lsa-da, o‘zbek tilshunosligida enantiosemiyani alohida va mustaqil yo‘nalish sifatida tadqiq etish hali o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, o‘zbek tili shevalari va badiiy matnlari enantiosemiyaning hali o‘rganilmagan boy qatlamlarini o‘zida saqlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abel, K. (1884). Über den Gegensinn der Urworte. Leipzig: Wilhelm Friedrich.
2. Apresyan, Yu. D. (1974). Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka. Moscow: Nauka.
3. Benveniste, É. (1971). Problems in General Linguistics. Miami: University of Miami Press.
4. Breal, M. (1897). Essai de sémantique (science des significations). Paris: Hachette.
5. Cruse, D. A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In: Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Co.
7. Hojiyev, A. (2002). Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
8. Jamolxonov, H. (2005). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Talqin.
9. Khursanov N.I. Ecolinguistics in the Anthropocentric Paradigm: Research Object and Purpose. In: Conferences 2025 Dec 12 (Vol. 1, No. 8, pp. 780-783).
10. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
11. Lyons, J. (1977). Semantics. Vol. 1 & 2. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Mahmudov, N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... O‘zbek tili va adabiyoti, (3), 3-16.
13. Nurmonov, A. (2012). Tanlangan asarlar. 1-jild. Toshkent: Akademya nashr.
14. Palmer, F. R. (1981). Semantics. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor.
16. Shanskiy, N. M. (1972). Leksikologiya sovremennogo russkogo yazyka. Moscow: Prosveshenie.
17. Sinclair, J. (2004). Trust the Text: Language, Corpus and Discourse. London: Routledge.
18. Ullmann, S. (1957). The Principles of Semantics. Glasgow: Jackson, Son & Co.
19. Vinogradov, V. V. (1977). Izbrannye trudy. Leksikologiya i leksikografiya. Moscow: Nauka.
20. Xursanov N.I. (2025) Dramatik diskurs: kognitiv, pragmatik, lingvokulturologik tavsif. Monografiya. – T.: “EXISTENTIUM-PRINT” nashriyoti. 250 b.